

1
CƏFƏR CƏFƏROV

MİLLİ ETNİK
YADDAŞIN
İZİ İLƏ

AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTITUTU

CƏFƏR CƏFƏROV
(İSMAYILOĞLU)

MİLLİ ETNİK
YADDAŞIN
İZİ İLƏ

BAKİ – 2005

AMEA Folklor İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

REDAKTORU VƏ
ÖN SÖZÜN MÜƏLLİFİ:

HÜSEYN İSMAYILOV
Filologiya elmləri doktoru

TOPLAYIB TƏRTİB EDƏNİ: AYTƏN CƏFƏROVA

NƏŞRİNƏ MƏSUL:

ƏZİZ ƏLƏKBƏRLİ
Filologiya elmləri namizədi

Cəfər İsmayıloğlu Cəfərov. Milli-etnik yaddaşın izi ilə,
Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2005, 171 səh.

Bu kitaba görkəmli Azərbaycan türkoloqu Cəfər İsmayılov
oğlu Cəfərovun qədim türk damğalarının sirli-sehrlili dünyasına
baş vurmaqla araya-ərsəyə gətirdiyi maraqlı etimoloji araşdır-
malar daxil edilmişdir. Kitabın milli düşüncəmizin öyrənilməsi
yöndən dəyərli məxəzlərə çevriləcəyi qənaətindəyik.

ISBN-586874-138-2

© “Səda” nəşriyyatı, 2005.

Hüseyin İSMAYILOV

CƏFƏR CƏFƏROV DÜNYASI: ETNİK TARİXİN
LİNQVOETNİK OXUNUŞU

XX əsrin əvvəllərindən müasir günümüzədək zəngin və
şərəfli inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan türkologiya elmi
özündə bu şərəfli tarixi yaradan bir çox ad və imzaları əks
etdirir. Ötən əsrin əvvəllərindən 30-cu illərədək bütün
Türk dünyasında türkologianın əsas elmi-intellektual
mərkəzlərindən olan Azərbaycan («Bakı türkologiya məktəbi») 30-cu illərin sonlarından tədricən qırmızı terrorra
məruz qalaraq məhv edilmiş, əvəzində ümumsovət türkologiyasının tərkib hissəsi və sovet ideologiyasının vintciyi
olan yeni Azərbaycan sovet türkologiya elmi yaradılmışdır. Məhz bunun nəticəsi olaraq Azərbaycan türkologiya
elmi 30-70-ci illər mərhələsində Azərbaycan xalqının büt-
tün milli-mənəvi varlığı etibarilə Türk dünyasının ayrılmaz
tərkib hissəsi olmasını tam əsaslandırmışa nail ola bil-
məmişdir. Bu dövrdə Qafqazın XI əsrən türkləşməsi ki-
mi saxta «elmi» konsepsiya yaradılıb elmi və kütləvi müs-
təvidə normativləşdirilmiş, xalqın etnogenezisi ilə bağlı
qeyri-türk etnoslarının rolu qabardılmış, bütün böyük və
əhəmiyyətli işlərlə bərabər, gələcək nəsillərə son dərəcə
böyük elmi problemlər qoyub getmişdir. Xalqın etnogene-
zisi, soykökü, etnik-kulturoloji baxımdan təşəkkülü, tə-
kamülü haqqında ictimai-humanitar elmlərin hamısının
söykənəcəyi vahid ana teməllərin olmaması, əksinə, bir si-
ra elm sahələrində, xüsusən tarixşünaslıqda hər vasitə ilə
Qafqazın həm coğrafi, həm kulturoloji, həm də etnik tə-
rkib etibarilə Türk dünyasından ayrılmışına, əlahiddə bir
mədəniyyət kimi təqdiminə edilən cəhdələr son dərəcə bö-
yük problemlər yaratmışdır. 70-ci illərdə ideoloji baxımdan
milliləşən, elmi baxımdan daha professional prinsip-
lərə əsaslanan Azərbaycan türkologiyası yenidən əsrin əv-
vəllərindəki ana teməllərə qayıtmaga başlayır. Belə bir

şəraitdə milli öndər Heydər Əliyev cənablarının birbaşa qayğısı və şəxsi rəhbərliyi sayəsində inkişaf etdirilən türkologiya milli-mənəvi varlığımızın qorunması işində tarixçilərin də görməli olduğu işi öz üzərinə götürməli oldu. Azərbaycan humanitar elm düşüncəsinin 70-90-ci illərində «iranşunas-tarixçi-türkoloq-dilçi polemikası» da məhz bu göstərilənlərin nəticəsi idi. Humanitar elmi düşüncədə bu kimi problemlər olduğundan, obyektiv elmi türkologiya ilə məşğul olmaq, sözün həqiqi mənasında, məfkurə döyüşüsü olmaq demək idi. Buna görə də bu sahədə çalışanlardan intellektualizmdən başqa, milli qeyrət, əsl alim-ziyahı fədakarlığı da tələb olunurdu. Bu dövrdə həmin keyfiyyətləri öz şəxsiyyətində və elmi fəaliyyətində bütün dolğunluğu ilə əks etdirən türkoloq alımlarımızdan biri də Cəfər Cəfərov olmuşdur. Cəfər Cəfərov Azərbaycanın qədim türk torpaqlarından olan, öz milli-mənəvi dəyərləri etibarilə türkçülüğün bütün əlamətlərini mənşəyində, etnoqrafiyasında, əhalisinin folklor düşüncəsində yaşıdan Naxçıvan torpağında, Sədərəkdə dünyaya gəlmışdır. Cəfər müəllim doğulub boy-a-başa çatdığı torpağın təbiiliyini, sədaqətini intellektual fəaliyyətinin türkçülük təməllərindən başqa, şəxsiyyətində, təzahür etdirdiyi insani keyfiyyətlərində belə əks etdirirdi.

Cəfər müəllimin oxuculara təqdim edilən bu kitabında alimin bütün elmi fəaliyyəti boyu, xüsusən də elmi yaradılığının ən mükəmməl mərhələsi olan son araşdırmalarının nəticələri toplanmışdır. Türkologyanın, Azərbaycan tarixinin ən aktual problemlərinə, xüsusən müxtəlif toponomislərin etimologiyasına və s. həsr olunmuş bu məqalələr vahid elmi konsepsiyanın müxtəlif aspektlərini izah edir.

Məlum olduğu kimi, həm sovet türkologyasında, həm də Avropasentrist təmayülli beynəlxalq elmi türkologiya və tarixçilikdə Qafqazı, xüsusən də Azərbaycanı qədim sivilizasiya məskənlərindən biri və qədim kulturoloji çevrə kimi türk dünyasından ayırmağa çalışmışlar, bunun üçün saxta konsepsiylər, qeyri-elmi nəzəriyyələr uydur-

muşlar. Xüsusən digər türk xalqlarından fərqli olaraq, Azərbaycanın qədim irandilli xalqlarla sıx qonşuluq şəraitində yaşaması bu nəzəriyyələr üçün zəmin hazırlamışdır. Cəfər müəllimin bütün məqalələrini birləşdirən ana axar – vahid elmi strategiya bu saxtakarlığı aradan qaldırmaq, Azərbaycan ərazisinin, ümumən bütün Qafqazın qədim sivilizasiya tarixinin türk dünyası ilə bağlılığını sübut etmək olmuşdur. Cəfər Cəfərov dərin eridisiyasi ilə Qafqaz ərazisinin, torpağın qədim türk layının aşkarlanması üçün iki elmi üsula üstünlük verir:

1. Bu ərazidəki qədim mədəniyyət abidələri, daş kitabıbələr üzərindəki ən qədim əlamət və izlərin, qədim yazıların türk damğa və işarə sistemi kontekstində izahı

2. Azərbaycan, ümumən Qafqaz ərazisindəki toponimlərin ümumtürk dilləri kontekstində etimoloji izahı

Bu iki istiqamətdəki təhlillərin ümumnəzəri yekun konsepsiyası kimi alım «aslar» konsepsiyasını irəli sürür.

Alimin «Azərbaycan damğa və işarələrinin sırları», «Bəzi damğa və işarələrin etimoloji izahı», «Azərbaycan damğaları» və s. məqalələri birinci tədqiqat əsulunu əks etdirən məqalələrdir. Alim bir tərəfdən zəngin elmi informasiya, digər tərəfdən isə filoloji-analitik təfəkkürü hesabına Azərbaycan ərazisindəki oğuz tayfalarından olan əşşar, bayandur, cuvaldar, düzər, salur və s. tayfaların damğa və işarələrini tədqiq edərək bu damğa və işarələrin əlamət və izlərinin Azərbaycan ərazisində geniş yayılmasını sübut edir. Alim damğa və işarələrin müasir Azərbaycan torpağı ilə bağlılığının elmi sübutu üçün aşağıdakı istiqamətlərdə analoji vahidləri müdafiə edir:

1. Orta əsr müəlliflərinə aid oğuz damğaları;

2. «Gəmiqaya» işarələri;

3. Şamaxı işarələri;

4. Ağvan işarələri;

5. Qədim dillərdəki yazı işarələri.

Alimin bu istiqamətlər arasında tapdışı anoloji paralellər elmi dəlillərlə elə əsaslandırılmış şəkildə sübut edilir

ki, müasir damğa sisteminin günümüzdə yaşayan əlamətlərindən orta əsr müəlliflərinə aid oğuz damğalarınadək, oğuz damğalarından isə qədim dəlillərin yazı işarələrinədək olan zənciri arasındaki həlqələr tam aydın görünür. Alimin bu istiqamətdəki tədqiqatlarının digər bir elmi əhəmiyyəti ondadır ki, bu məqalələrdə qədim türk əlifbasının yaranmasında qədim türk damğalarının rolu və əhəmiyyəti də şərh edilir. Alimin elmi vətənpərvərliyi bəzən həddindən ziyanə romantik vüsət alır və aşağıdakı kimi mülahizələrin də təqdiminə səbəb olur: «... qədim türk damğaları çox ehtimal ki, min illər bundan əvvəllər yaranmış və qədim dünya əlifba sisteminin formallaşmasında (xüsusən qədim hind, ərəb və s.) əsas mənbələrdən biri olmuşdur» («Azərbaycan damğaları» məqaləsindən).

Cəfər Cəfərovun damğa və işarələrlə bağlı tədqiqatlarının diqqətəlayiq cəhətlərindən biri də odur ki, burada milli mədəniyyətimizdə xüsusi simvola çevrilmiş işarələrin arxasında dayanan mifik-fəlsəfi görüşlər də izah edilir. Bu baxımdan «Ay damğaları və ay təsvirli yazıların açılışı» məqaləsi olduqca maraq doğurur. Müəllif ay damğalarının qədim türklərin aya inamı ilə bağlı olduğunu əsaslandırdıqdan sonra bu damğa və işarələrin tarixinin İslAMDAN XEYLİ ƏVVƏLLƏRƏ GEDİB ÇIXDİĞİNİ SÜBUT EDİR.

Alimin damğa və işarələrlə bağlı tədqiqatlarının elmi metodologiyası da xüsusi olaraq fərqləndirilməlidir:

1. Hər hansı bir işarənin iri kulturoloji kontekstdə, ümumtürk mədəniyyəti və dil materialları əsasında tədqiqi:

2. Hər hansı bir işarənin özündə əks etdirdiyi zəngin mifik görüşlərin izah edilməsi.

Hər iki istiqamətdə, eninə və dərininə aparılan tədqiqatlar müəllifin əsas elmi məqsədini – Azərbaycan mədəniyyətinin qədim türk mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmasına sübutunu daha da əsaslandırır.

Cəfər müəllimin elmi fəaliyyətinin ikinci əsas istiqamətini Azərbaycan və Qafqaz ərazisində geniş yayılmış topo-

nimlərin etimoloji izahı təşkil edir. Məlum olduğu kimi, hər hansı bir ərazinin toponimlər sisteminin etnik səciyyəsi həmin ərazinin tarixən hansı etnosa məxsusluğunuñ əsas şərtidir.

Cəfər Cəfərovun qədim türk dilini mükəmməl bilməsi, ümumən, qədim sivilizasiyalar haqqında zəngin elmi informasiyası ona imkan vermişdir ki, o təhlilə cəlb etdiyi hər hansı bir toponimi geniş elmi kontekstdə, mürəkkəb müqayisələr şəbəkəsində təhlil etsin.

Alimin «Naxçıvan», «Noraşen», «Yerevan», «Gəncə», «Qafqaz» və digər toponimlərin etimologiyası ilə bağlı şərhləri olduqca maraq doğurur. Bu tədqiqatlar ayri-ayri etnonimlərin izahına xidmət etmir, tədqiqat müasir azərbaycanlıların bu tarixi ərazilərdə – Qafqazda ta qədim dövrdən məskunlaşmasının sübutuna yönəldilmişdir. Bu baxımdan, Cəfər müəllimin bu tədqiqatları etnosun linqvistik tədqiqidir. Cəfər Cəfərovun dilçilik-tarix aspektindən apardığı bu tədqiqatlarda uzun illər türkologiyada süni şəkildə normativləşdirməyə çalışılan hind-avropa linqvistik nəzəriyyələri elmi əsaslarla inkar edilir. Hind-avropa linqvistik nəzəriyyəsinin əsasında türklərin qədim sivilizasiya haqlarının kobudcasına tapdanmasına yönələn belə bir iddia dayanır ki, Şərqi Avropanın, Kiçik Asiyanın, Mərkəzi Asiyanın, Orta Asiyanın, Qafqazın, Sibirin qədim əhalisi ari və irandillilər olmuşdur. Qədim türk sivilizasiyəsinin bu ərazilərdəki bütün əlamət və izlərinin silinməsinə doğru yönəlmış bu tədqiqatlar daha çox linqvistik xarakterlidir. Şübhəsiz, milli müəyyənliyə sübut və şahid qismində dil faktundan daha tutarlı fakt tapmaq çətindir. Həm də o halda ki, bu dil həmin yerdə olan maddi mədəniyyətin dili və işarələr sistemi ilə ümumilik təşkil etsin. Cəfər Cəfərovun yüksək intellektual səviyyə, professional mütəxəssis səriştəsi və yüksək vətəndaşlıq qeyrətinin sintezindən ibarət tədqiqatları da bu yanlış nəzəriyyələrə cavab olaraq, bir növ, bu cəfəng fikirlərin inkarına yönəldiyi üçün eyni əsula – linqvistik tədqiqat üsuluna əsaslanır. Bu

mənada Cəfər müəllimin tədqiqatlarının ikinci qismini – etnonimlərin etimoloji izahına həsr olunmuş məqalələrini Qafqaz tarixinin «linqvistik oxunuşu» da adlandırmaq olar. Cəfər müəllimin tarixin linqvistik oxunuşunun miqyasını özündə əks etdirən bir neçə nümunələrinə diqqət edək:

«Naxçıvan» – qədim türk otuzuncu asların (oğuzlar) adı ilə bağlıdır. Nəsinin artırılması ilə «Akçiban» sözü «Nakçiban» şəklində düşmüş, nəhayət ki, k-x, b-v əvəzlənməsi nəticəsində «Naxçıvan» kimi sabitloşmişdir.

«Noraşen» – «Ər ason» (onuncu as ərlər) türk tayfa adının müxtəlif fonetik variantlarının (oroson, oqoşon, arasun, araşen, orbon) önünə «n» samitinin artırılması ilə yaranmış qədim türk mənşəli sözdür və erməni dili ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

«Yerevan» – əvvəller Erebon (Erobun və Yereban) Yerbebas (on ərlərin, on asların yeri, vətəni) şəklində tələffüz edilmiş, sonra «Yerivan» şəklində düşmüştür.

«Gəncə» – farsca «Gəncinə» sözündən deyil, hunların qədim adından – «Kun»un morfoloji birləşməsi «Kuncuk»dan törəmiş, türk tayfasının adından götürülmüşdür.

«Qafqaz» – «kap-akas» bu yerlərin əbədi sakinləri olan akas (ağ as-oğuz) tayfasının adından, bir də vətən mənasında işlənmiş «kap» sözündən (Ağ asların vətəni) götürülmüşdür.

Qafqaz ərazisində geniş yayılan və məşhur toponimlərin linqvistik izahı ilə bağlı bu siyahımı uzatmaq da mümkündür.

Alimin linqvistik tədqiqatlarında diqqəti cəlb edən digər bir cəhət «Türkomanıya» ifratlarından yayına bilməsi, tarixin Qafqaz ərazisində yaşamış qeyri-türk mənşəli etnosların dil faktlarının da türkcənin təşəkkül və təkamüllündəki rolunu açıb göstərməsidir. Cəfər Cəfərovun təfsirində həm strukturu, həm semantikası, həm də funksionallığı baxımından Qafqaz ərazisində türkcənin hakim eli-

tar səviyyəyə yüksəlməsində bu dillərin rolu və iştirakı nəzərə almır.

Cəfər Cəfərov bir türkoloq kimi onunla səciyyələnir ki, qədim sivilizasiyalara yaxından bələd olmasına, xüsusən qədim türk xalqlarının dili və tarixinə aid zəngin informasiyaya malik olmasına baxmayaraq türkologiyaya aid nəzəriyyələr mərəzinə tutulmur, bütün biliyini tarixə və türkologiyaya aid zəngin informasiya ilə kulturoloji, analitik təfəkkürün sintezindən ibarət intellektinin bütün enerjisini türk coğrafiyasında bir parça olan Qafqazın, Azərbaycanın bu nəhəng mədəni-mənəvi, eyni zamanda coğrafi dünya ilə əlaqələrinin sübutuna yönəldirdi. Cəfər müəllim, bu mənada, «etnosun tarix kitabını ilk növbədə məhz etnosdan qalan informasiya ilə – İləhidən, qüdrətdən möhürlü-imzalı kurqanlarla, avtoqraf məzarlarla, dəri, saxsı, kirəc və daş faksimilelərlə yazmaq!» – tarixin ən ağır çəkili, qalın kitabı alın kitabı kimi yaza bilən tədqiqatçı idi.

Görkəmli türkoloq-alim Cəfər Cəfərovun həm qədim damğa və işarələrlə bağlı, həm də toponimlərin etimoloji izahı, təfsiri ilə bağlı yazıları son nəticədə aslarla bağlı konseptual mülahizələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Mədəniyyətə yanaşmanın C.Cəfərov səviyyəsi bu gün onun Azərbaycan elmi üçün qoyub getdiyi elmi irsin simasında daha aydın görünməkdədir. Bu irs elmi yanaşma ilə bərabər, alim intuisiyasının parlaq təzahürü olmaqla alimin yaradıcılığını müasir elmimiz üçün daha da aktuallaşdırır.

Bu bir gerçəklikdir ki, o öz tədqiqatlarını başa çatdırıbilmədi. Baxmayaraq ki, mövcud tədqiqatlarının özü belə Azərbaycan mədəniyyətinin tamamilə yeni baxış kontekstində təqdimidir, ancaq bununla yanaşı, baxışlarının metodoloji müəyyənlilikə doğru getdiyi, elmi təhlilin qanuna uyğunluqlarını inikas edən metodik mükəmməllik kəsb etdiyi açıq şəkildə müşahidə edilir. Bunlara baxmayaraq, Cəfər Cəfərovun elmi irsi onun milli mədəniyyətin tədqiqi-

qindəki metodik özünəməxsusluğunu «tezisləşdirməyə» optimal imkan yaradır. İlkin müşahidələr aşağıdakı qənəatlərə gəlməyə imkan verir:

1. Cəfər Cəfərov mənəvi mədəniyyətin hər bir gerçəklişmiş faktına işarə kimi yanaşmışdır. Doğrudur, onun yaradıcılığında işarə formal olaraq semiotik yanaşmanın nəzəri sistemi səviyyəsində götürülməsə də, belə bir «semiotizm» onun yaradıcılığı üçün səciyyəvi keyfiyyətdir. Belə ki, alimin bütün diqqəti mədəniyyətin işarə strukturunun araşdırılmasına yönəlmışdır. O, işarələrin semantikasının araşdırılmasında «hazır təhlil qəliblərindən» istifadə etməmiş, araşdırma metodunu «birbaşa poroses»də materialın özündən nəşət etdirmişdir. Bəlkə də, hazır yanaşma üsullarından istifadə Cəfər Cəfərov yaradıcılığının formal tərəflərinə təsir edəcəkdir. Ancaq ortada olan elmi irlərin tədqiqi göstərir ki, belə bir yanaşma qəlibləri heç bir halda orijinal müəllif yanaşmasının metodik özünəməxsusluğuna əsaslı şəkildə təsir edə bilməzdi.

2. Cəfər Cəfərov üçün arxaik mədəniyyət, ilk növbədə, etnik informasiya baxımından əhəmiyyət kəsb etmişdir. O, damğalarda, onomastik vahidlərdə bütün hallarda etnosun qədim tarixini aramış və onu tapmağa nail olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu halda, bir çox alımların nümunəsində olduğu kimi, söhbət mədəniyyətin görünən qatlarının elmi əmsali olmayan «təsdiqindən» yox, onun semantik strukturunun açılmasından gedir. Etnoinformasiyaya belə bir yanaşma istənilən mədəniyyətin arxaik qatlarına münasibətdə aktuallıq kəsb edir. Çünkü mədəniyyət arxaikləşdikcə onun semantik strukturunun işarəviliyi güclənir və «elmin tapmacaları», ehtimallara yol açan görüntülər da-ha da çoxalır. Bu halda işarələrin semantikası da yozum üçün daha dərin mücərrədlik kəsb edir. Cəfər Cəfərov Azərbaycan-türk mədəniyyətinin dərin qatlarına nüfuz etmiş alim kimi, etnoinformasiyanın aşkarlanmasına və bərpasına ciddi yanaşmaqla buna uyğun nəticələr də əldə etmişdir.

3. Cəfər Cəfərovun etimologiyaları onun tədqiqat sisteminin tərkib hissəsi olmaqla alimin intellektual fəaliyyətinin ümumelmi mənzərəsi fonunda daha dərin məna kəsb edir. O, etimologiyalarında bilavasitə öz yaradıcılığında reallaşmış sistemdən çıxış etmişdir. Buna görə də Cəfər Cəfərovun etimologiyalarına, sadəcə olaraq, sözlərin etimolinqvistik açımı kimi yox, sözdə işarələnmiş etnik mədəniyyət laylarının bərpası kimi yanaşmaq lazımdır.

4. Cəfər Cəfərovun yaradıcılığında onomastik vahidlərin təhlilinə xüsusi diqqət verilməsi alimin bu vahidlərə münasibətdə xüsusi baxışlara malik olmasının göstəricisidir. O, türk mədəniyyətində şifahi kodla özünügerçəkləşdirmənin qabarıqlığı spesifikasiyini dərindən dərk etmiş alimdir. Buna görə də onomastik vahidləri, sadəcə olaraq, dil faktları kimi götürməmiş, onları Azərbaycan-türk tarixinin etnik özünəməxsusluğunu işarələndirən «tarix» hesab etmişdir. Bu, eyni zamanda onun etimologiyalarının nəzəri-fəlsəfi əsaslarını təşkil edir.

5. Cəfər Cəfərovun damğaların tədqiqi ilə bağlı fəaliyəti, heç şübhəsiz ki, Azərbaycan damgaşunaslığının əsaslarının yaradılmasına gətirmişdir. Alim damğalara adı işarələr kimi yanaşmamış, onları etnik özünəməxsusluğunu bəllirdən təsvir dili kimi nəzərdən keçirmiştir. Bu da, öz növbəsində, damğanın etnik mədəniyyətdəki rolunu dil hadisəsi kimi əsaslandırmışla ona tamamilə yeni münasibətin formallaşmasına gətirmiştir. Bu baxımdan, Cəfər Cəfərov damğanı türkün etnik əzəmətinin, intellektual və fiziki qüdrətinin işarəsi kimi də təsdiq etməyə nail olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində böyük Azərbaycan türklərindən olan Əli bəy Hüseynzadə yazdı: «Türklər ülüm və fünnunda böyük xidmətlərdə bulunmuşlardır. Ancaq bizim çoxumuz hənuz bunu bilmiyoruz. Çünkü türklərin özləri tərəfindən yazılın asarı unudub, türk tarixinə türk olmayanların, məsələn, ərəbin, farsın, rusun, firəngin, çinlinin gözü ilə baxıiyoruz».

XX əsrin sonlarında bütün şüurlu alım bioqrafiyasını türk etnosunun elmdə tapdanmış haqlarının bərpasına yönləndirən növbəti böyük Azərbaycan türkü Cəfər Cəfərovun tədqiqatları türk tarixinə türkün öz gözü ilə baxmağın, türkün öz yazdığı asarı müasir türkün şüuruna transfer etməyin nümunəsi idi.

Cəfər müəllim haqqında xatirələrini bölüşən, onun pedoqoji fəaliyyətini dəyərləndirən görkəmli türkoloq alım Tofiq Hacıyev xatirələrinin birində yazır ki, onu (Cəfər Cəfərov nəzərdə tutulur – H.İsmayılov) kafedradan çox dəhlizlərdə, tələbələrlə qızığın söhbətdə görərdin. Sözsöhbəti doxsan dəqiqəyə və auditoriyaya siğmazdı. Tələbələri ondan, o da tələbələrindən ayrılmış bilməzdi. Buna görə də Cəfər çap olunmağa çox meyl etməzdi – o, sözünü Azərbaycanın gələcəyi olan tələbələrimizə gündəlik çatdırırdı.

Müqəddəs ruhu ulu babaları Atillanın, Metenin, Bilgə Xaqanın, Tonyukukun, Teymurun müqəddəs ruhlarına, cismi isə canı qədər sevdiyi müqəddəs türk torpağına qovuşaraq müdriklik, ustadlıq, mürşidlik zirvəsinə, ucalan Cəfər müəllimin bu kitabı alimin öz tələbələri – müstəqil Azərbaycanın vətəndaşları ilə növbəti görüşüdür. Ümidvaram ki, Cəfər müəllim bu görüşdə də Azərbaycan tarixinin linqvistik oxunuşunda müəllimlik missiyasını ləyaqətlə yerinə yetirəcəkdir.

«NAXÇIVAN» SÖZÜNÜN ETİMOLOGİYASI

Şərqiñ ən qədim və ən zəngin şəhərlərindən biri - Naxçıvanın tarixi, bu sözün mənşəyi, onun mənası uzun illərdir ki, bir sira alımlorın tədqiqat obyektiñə çevrilmiş, lakin tutarlı elmi faktlara əsaslanılmadığından mövzu açılmamış və indi də sərr olaraq qalmaqdadır. Xatırladaq ki, «Naxçıvan» sözü və onun özəyi elmi ictimaiyyətə məlum olmadığına görə belə silsilə adlar «açılması mümkün olmayan» və «tədqiqata gəlməyən» müəmmələr sırasına daxil edilmişdir.

Ptolomeydən də (II əsr) bir əsr əvvəl yunan tarixçilərinin əsərlərində qeyd edilmiş Naxçıvanı erməni tarixinin atası hesab edilən M.Xorenski (V əsr) «marların (midiyalıların – qədim azərbaycanlıların ulu nəslisi – C.I.C.) qalası adlandırırsa, eyni dövrə yaşmış başqa bir erməni müəllifi Favst da buraya «marların şəhəri» deyərək tarixin səhifələrinə Naxçıvanın ünvanı barədə qəti müəyyənləşdirmələr yazmışlar (12,14).

Naxçıvanın bina olunmasından danışan alımlor, o cümlədən L.Çarkinski, H.Karpinski və S.Orbelianinin qeydlərinə əsasən bu şəhər eradan əvvəl 1539-cu ildə dönyanın ən gözəl şəhərlərindən biri kimi tanınmışdır (1,8).

Mənbələr xəbər verir ki, e.ə.yüzilliliklərdə şöhrətlənmiş Naxçıvanı dönyanın müxtəlif xalqları hərəsi bir cür – yunanlar və romalılar Naksuana, ərəblər Naxcuvan, Naşava və Naşavan, farsslar isə Nəxş-i-Cahan kimi tələffüz etmişlər.

İndiki ermənilər Qafqazın köklü sakinləri olmadıqlarına görə (onlar buraya Uzaq Preneydən və əsasən Balkanlardan gəlmişlər) nəinki Naxçıvan (V əsrədək), hətta Qafqaz sözü də ilk vaxtlar bu xalqın dilində olmamış və o, Kapkaus formasında yunan dilindən bu dilə keçmişdir (13,8).

Naxçıvanın türk dillərinə, o cümlədən qədim Azərbaycan dilinə aid səslənişi isə bu sözün fonetik əlavələrə və əvəzlənmələrə məruz qalmamış ilk şəkli olmuşdur ki, bu da yazı tarixində əvvəlki yüzilliliklərə təsadüf edir. Yazının formalaşlığı dövrlərdə **b-v** və **o-a** əvəzlənməsi ilə **Erçbon, Karçbon, Üçebon, Sebon, Yerebon** və s. sözləri dəyişilərək **Ərçi-**

van, Qərçivan, İcevan, Sevan, Yerevan və Akçibon da n sözinin artırılması ilə **Nakçıbon**, nəhayət **Naxçıvan** şəklində düşmüsdür ki, bu proseslər barədə aşağıda söhbət açılacaqdır. Bu (Erçbon, Karçbon, Üçebon, Asebon, Yerebon, nəhayət Akçibon) adların hamısı **otuz**, yalnız Sevan ilə Yerevan **on¹** türk tayfasının adı ilə bağlıdır ki, bunların e. ə. minilliklərə aid yazı şəkli barədə də irəlide məlumat veriləcəkdir.

Qədim antik və orta əsr mənbələrində bu şəhərin adı x ilə deyil, on çox k səsi ilə – Naksuana (Ptolomey, II əsr) Naxcuvan kimi (Yaqut Həməvi XII əsr və Həmdulla Qəzvini XIV əsr) qeyd edilmişdir ki, bu da eradan əvvəlki minilliklərde yazının yaranma dövründə **Nakçıbon** şəklinin Naxçıvanın ilk formasının deyilişinə daha yaxındır. Qeyd edək ki, k – x əvəzlənməsinin akşam – axşam, aksamak – aksamak, okşamak – oxşamak kimi sözlərdə baş verməsi ilk olaraq M.Kaşqar (XI əsr) tərəfindən qələmə alınmışdır. Beləliklə, əsrlər əvəzləndikcə sözün ilk variantı dəyişilərək **Naxçıvan** şəklinə düşmüştür.

Tarixin bir sıra qələm sahiblərini düşündürən Naxçıvan sözü haqda Yaqut Həməvi yazar ki, **Naxçuvandan Naşava** sözünün necə əmələ gəlməsini mən başa düşə bilmirəm və səbəbini Azərbaycanda sadə adamlardan da soruşdum, lakin heç kim bu suala müsbət cavab verə bilmədi (10.108).

Naxçıvan sözündə nə vaxtsa dəyişilmə olduğunu hiss edən Övliya Çələbi (XVII əsr) əsl mətləbi tapa bilmədiyindən güman edirdi ki, bu söz (Naxçıvan) farsca **Nəxş-i-Cahandan** dəyişilərək, «**Naxşivan**» görünüşünə düşmüş, nəhayət, **Naxçıvan** olmuşdur (1.90). Göründüyü kimi, klassik müəlliflər Naxçıvanın mənşəyini ərəb və fars dillərində axtarmışlarsa, XIX əsrin 50-ci illərindən başlamış S.P.Zelinski (4.36) və K.L.Nikitin (7.109-149) kimi müəlliflər Naxçıvanın etimologiyasını

¹ On/un→hun tayfları barədə Heredot, Strabon və erməni tarixçilərinin əsərlərində kifayət qədər məlumat vardır. İkon (İkoniya – Koniya); Üç on – Üçebon (Üç onların evi – vətəni), Bis – it – un (Beş it on – 50 it ərlər), otuz tokuz oğuzlar, kirk azlar kimi tayfa adları və Birun//Biron – Bir on (Biruni) tayfasının olduğuna dair tutarlı sübutdur.

«Nuh peyğəmbərin ilk isgələsi» adlandırmışlar. Lakin bu gùnədək Naxçıvan sözünün etimologiyası yazılmamışdır. Bu mövzuya müraciət edən müasir müəlliflər isə əvvəller olduğu kimi, yenə də Naxçıvan adını gah ərəb-fars, gah da erməni və yunan dili ilə əlaqələndirirlər. Bu vaxtadək R.Yüzbaşovdan başqa (o, bu sözü tayfa adı kimi başa düşür) heç kim bu sözü türkmənşəli əsasda araşdırmağa təşəbbüs etməmişdir. Görünür ki, söz əvvəlində n – in türk dillərinə aid olmaması və «van» hissəsi tədqiqatçıları qeyri-elmi nəticəyə götrib çıxarmışdır.

V.A.Nikonov ciddi məsuliyyət tələb edən Naxçıvan sözünün kökünü heç bir cavabdehlik və ürək ağrısı duymadan erməni dili ilə əlaqələndirmişdir (8.285). V.A.Juçkeviç isə da-ha qaba səhvlerə yol verərək nəinki Naxçıvan sözünü hətta açıqca «mən türk sözüyəm» deyən Daskəsən adını erməni dilinə, Abşeronu da fars dilinə aid etməkdən çəkinməmişdir (11.232). Y.B.Yusifov isə məsələni bir qədər dolaşdıraraq ərəblərə görə Naşava adını iranmənşəli **nuş** feli yə av (su) ismi ilə əlaqələndirərək «dirilik suyu», habelə Nak-su-ana (Nax-çu-van) tərkibini isə «faydalı mədən suları ölkəsi» mənasında başa düşmüşdür (10.111).

Müxtəlif ehtimallar və gümanlar çox olsa da tarixin bu dolaşış dùyünü açılmadı. Tanınmış toponomist R.Yüzbaşov «Dil mənsubiyətinə və mənasına görə Naxçıvan sözünün etimologiyası məlum deyil» - deyərək, bir növ çəkişmələrə və mübahisələrə yekun vurmaq istəmişdir (9.69).

Bələ yekunlaşmadan sonra A.Axundov da Van adına əsəsən Naxçıvan toponiminin qədim elam allahlarından birinin şərəfinə **Nahhunte** adından götürüldüyü və şəhərin ilk vaxtlar hətta **Nahhuntevan** adlandığı qənaətinə gəlmışdır (1.95-96).

Z.İ.Yampolski mövcud münasibətləri ümmükləşdirərək «naxç» hissəsini tayfa, «van» isə şəkilçi adlandırır və əlavə edir ki, zəngin və inkişaf etmiş erməni dilində (?) **avan** – şəhərcik, a isə söz əvvəlində inkar əlamətidir. O, bununla «van»ın real ünvanını ört-basdır edənlərlə şərik olduğunu elan

etmişdir (12.17). Xatırladaq ki, nə **Van**, * nə **Yerevan**, nə də **Sevanın erməni dili ilə heç bir əlaqəsi yoxdur!** Müəllifin qeyd etdiyi «a» da inkar (A. Xudobaşevə görə) əlaməti deyildir.

Z.İ.Yampolski nə qədim farsların, nə ermənilərin heç vaxt köklü sakın olmadıqları Azərbaycan torpağında van tərkibli **Ərcivan**, **Ərkivan**, **Sərçivan**, **Sarvan**; **Arvan**, **Van (Lerik)**, **Şirvandu (Miyana)** toponimləri ilə yanaşı, **Komuşavan**, **Talazuvan**, **Zuvandlı**, **Livan** (Təbriz) kimi yer-yurd adlarını saymaqla **Naxçıvan** sözündəki «van»ın eyni funksiya ya malik olduğunu demek istəmişdir (12.18).

Xatırladaq ki, Naxçıvan adında da **van** sözü (bu sözdən e səsi – **ebon** ixtisara düşmüş, **b – v** və **a – o** əvəzəlməsi getmişdir) formalaşarkən adı çekilən xalqların heç biri **Didivan**, **Ayqavan**, **Karçevan** (Qərgivan), **Mincivan**, **İcevan**, **Sevan**, **Yerevan**, **Bədrəvan** (bədr – ay, ebon), **Van** (Türkiyə, Lerik); **Vaskovan**, **Tatvan (Türkiyə)**, **Vani** (Gürcüstan), **Bəndovan** (Qaradağ); **Bəçirovan** (İmisi), **Qəmərvan** (Qutqaşen), **Kotavan** (Ağdaş), **Gürcüvan** (Ağsu), **Şirvan**, **Karmirovan** (Mar-dakert), **Arbovan**, **Ardavan**, **Zərgəvan** (İsmayıllı) və s. toponimlərin yerləşdiyi rayonlarda da yaşamamışlar.

«Naxçıvan» sözünün fars, ərəb, yunan, gürcü və ya erməni dilləri ilə heç bir əlaqəsinin olmadığını ilk təsdiq edən XII əsr müəllifi Yaqut Həməvinin: «Naşava (Naxçıvan) Azərbaycan şəhəridir... Onun Arran şəhəri olduğunu da deyirlər. Bura Ərməniyyə ilə həmsərhəddir (**Ermənistən ərazisində deyil – C.İ.C.**)» fikrini (2.28) tarixi dəlil kimi başəbəla alımlərə də xatırlatmaq yerinə düşərdi. R. Yüzbaşov da Naxçıvanı birbaşa qeyri-türk dilləri ilə bağlayanlara (V.A.Nikonov, V.A.Juçkeviç və s.) müraciətlə: « Adın (Naxçıvan – C.İ.C.) ermənicə «nax» birinci, «icivan» - kənara çıxan və ya Nauç (şəxs adı), avan – yurd, həmçinin farsca «nəeqş» və «cahan» sözlərindən

* A. Xudobaşev. Армяно-русский словарь (M, 1838, səh. 401 – 402) kitabında **Van** və **Sevan** göl adlarında **van** sözünü həqiqi erməni sözü adlandırır (?!)

əmələ gəlməsi haqqında mülahizələr qeyri-elmidir», - deyərək Naxçıvan sözünü türk kökündən sapdırınlara sərrast cavab vermiş və bu sözün (Naxçıvan – **C.İ.C.**) **tayfa** (kursiv mənimdir – **C.İ.C.**) və ya tayfa başçısı adı olduğunu ehtimal etmək olar» (9.69) deyərək tərəddüd etsə də həqiqətə doğru bir addım atmışdır.

Göründüyü kimi, edilən təşəbbüsler, müxtəlif yozmalar və mülahizələrin heç biri Naxçıvan sözünün əsl anlamını aşkar çıxarmadığına görə sərf türkmənşəli **Van**, **Sevan**, **Yerevan** və s. sözlər də eyni bir zəncirin həlqələri kimi çözülməmiş qalmışdır.

Qeyd edək ki, **Naxçıvan** sözü iki (**Naxç** və **van**) deyil, dörd hissədən (ak, üç, eb, on) əmələ gəlmişdir ki, bunların da hər biri heroqliflər dövründə bir heroqlif ilə ifadə edilmişdir (bu barədə irəlidə məlumat veriləcəkdir).

Beləliklə, Naxçıvan sözü necə formalaşmışdır və nə deməkdir? sualtı yuxarıda deyilənlərdən sonra çox məntiqi və qanuni səslənir.

Mənbələrin məlumatına görə yer-yurd, şəxs, hətta tayfa adlarının əvvəlinə saitlərdən **a**, **e**, **ü**, **i**, samitlərdən isə ən çox **n/h** və **v/b** səsleri artırılmış, nəticədə bir sıra qədim sözlərin ilk variantı dəyişikliyə uğrayaraq tanınmaz olmuş və «tədqiqata gəlmeyən nümunələr» sırasına keçmişdir. Bu ərəb, fars və başqa qədim dillərin nümunələri ilə yanaşı çoxsaylı türkmənşəli sözlərdə də nəzərə çarpır: Arsakin Varsak (Movs., səh. 189),¹ «Eb el on»-un (On elinin vətəni) – Vavilion (Dr.77,230), Babilistan «As pur ak on»-un (On ağların As oğlu)

¹ Məqalədə istifadə olunan mənbələrin adları: Movses Kalandratuazi. История страны Алуанк. Ереван, 1984 – «Movs. səh», Гередот. История. Л. 1972- «Н.сəh» , Страбон, География. Л., 1964 – «Strb.səh», Ибн Хордадхех. Книга путей и страны.Баку, 1986 – «İbn.səh», Абд Ар – Рашид Ал-Бакуви. Китаб – талхис ал-Асар и аджа'иб ал-малик ал-Каххар. М, 1971 – «Ар., сəh.»; Рашид-аддин. Сборник летописей, том 2, М.-Л.1962, - «R.səh.», И.Дрансханакерти. История Армения, Ереван, 1986, «Dr.səh.» kimi veriləcəkdir.

– Vaspurakan (İbn. səh.50,300) – Naxçıvanın ilk adlarından biri (Basfurcan), Mardin Amard (Strb. səh. 408, 496), Asakın (Ağ aslar) – Vasak (Movs.167), İran-şəhrin – Vironşehr (İbn.273,283), Barkuhun (Ebərkuh – Ebərlərin dağı) – Abarkuh (Ar.23) və s. kimi deyilish və yazı şəklində də özünü göstərmişdir.

İşarə və qrafika ilə bağlı olan bu hadisə qədim türklərin qayaüstü yazılarında da özünü göstərir. Orxon-Yenisey abidələrində (V-VIII əsr) **na, ta, kas, sak, sun, bun, ltun, rğu, küs** (§.2, №1 – 9) və s. qrafik cəhətdən natamam sözler oxu-tələf-füz prosesində mütləq **a/e** və ya **u** səslərindən birinin artırılması ilə ana, ata, akas (ağ aslar), asun (on aslar), ebun (on evlər), altun (qızıl), arğu (tayfa adı), üküs (cox) və s. kimi deyilir.

Cox qədim dil hadisəsi olduğuna görə onun izlərinə e. əvvəlki və sonrakı mənbələrdə, o cümlədən Strabonun əsərində də rast gelirik. O, yazar ki, **Spledon** şəhərini bəziləri **As-pledon** da adlandırır.

Türk tayfa yazılarının^{*} formalaşma tarixi ilə bağlı olan digər səslərin, o cümlədən **n** səsinin də söz əvvəlinə artırılması, yuxarıda göstərildiyi kimi, ən cox toponim, etnonim və antroponiylərdə müşahidə olunur. Bir qayda olaraq **a/e** səsləri ilə başlanan türkmənşəli sözlərin əvvəlinə bu səsin (**n**) artırılmasını qədim qeyri-türk dillərinin (sanskrit, yunan, arami) türk dillərinə təsiri, habelə bir qrup sözlərdə isə **y** və ya **n** səsinin söz əvvəlinə artırılması kimi başa düşmək olar. Bu proses vaxtilə geniş yayıldıgına görə onun izlərinə Herodot (e.ə V əsr), Strabon (e.ə. I əsr. e-nin I əsri), Polibi (e.ə. II əsr) və digər müəlliflərin əsərlərində verilmiş, lakin bu vaxtadək tədqiqatdan kənarda qalmış nümunələrin sırasında rast gelirik:

* Alban tarixçisi M. Kalankatlı Midiyadan şimalda yaşayan və yazılışı olan xalqların sırasında rumiyalıların, midiyalıların (qədim azərbaycanlılar – C.I.C.) türk ermənlərin və albanların da adını çəkir. (səh. 24). Herodot isə (e.ə. V əsr) Midiya tayfalarının (Azərbaycan tayfaları – C.I.C.) yazılışından xəbər verir və Midiya padşahı Deioka şikayetlərin yazılı şəkildə verildiyini də xatırladır (Herodot, İstoriya. L., 1972 səh.44).

Mic Arsak (Orta Arsak – Orta Qarabağ) → Mic Narsak – Mic Nvarsak (Mov. səh 189)

Amit soyu (Dədə Qorqud, səh.193) – Amid şəhəri – Diyarbəkr (Dr. 182, 233) Amid – Diyar Rabi, a vilayətində böyük şəhər (İbn. 92) – Diyarbəkr (İbn. 271) → Namnit tayfası (Strb. 181)

Erit¹ tayfası → **Nerit** ** dağ və çay adı (İtak adasında – Strb.161) Strabonun coğrafiyasında ərit tayfası ilə əlaqədar Nerit padşah adı (səh.429) və ərit on (on itərlər) tayfası ilə bağlı Neritonqrad (səh. 428) şəhər adına də rast gelirik.

On\\un – **hun** tayfasının adı ilə bağlı toponimlər bütün dövrlərdə nəzərə çarpır:

Eron\\ Aron – On ərlər → Naron çayı (Strb. 288, 289), Neron Tüber Asamon – on amazonların Ası → Nasamon tayfası (h.II. 32, 33; IV 172; 175; Strb. 130, 769)

Erason (on asərlər) → Arasion (Strb. 178) – Keltikdə (Dik göl) – şəhər. N səsinin artırılması ilə Narasion, fonetik təsirlər nəticəsində: Norason//Noraşen kimi sabitləşmişdir. Türkiyədə Keban su qovşağı rayonunda da Norşun təpə (Ərsun – Ər as on → Norsun) sahəsi vardır. Ason (Dr.224) – On as tayfası və yer adı → Yason (tayfa) → Nason\\ Nesson (Strb. 420) – Albanların ulu babası – Fessalin oğlu.

Ason (tayfa) → Asonida (On asların vilayəti) → Fessaliyada göl (Strb. 407, 417) → Nessonida – Fessaliyanın əvvəlki adı (Strb.420)

Afon // Afos – On evlər və On aslar (Strb. 12, 34, 307, 308) – Frakiyada dağ və çay → Nimfey – Xersonesdə şəhər (Strb. 283)

¹ Qədim mənbələrdə İtərlərə yanaşı, qurdərlərin də adına rast gelirik: Kurtak (İbn.336) – Qurd ağörələr, Kurtas və ya Kurtaspur (Hindistanda vilayət) – Qurd as oğlu, Qorqaniya, Gürkan, Gürcüstan (qorq – farsca canavar) toponimləri də qurd totəmli ağ asların (oğuzlar) vətəni olmuşdur.

** Strabon yazar ki, Nerit ilə Nerikini cyniləşdirənlər səhv edirlər (səh. 431). Deməli, **Nerit** – **İter** və **Neriki** – **İkinci ərlər** deməkdir ki, buradan da ər sözünün nər kimi işlənməsi fars dilinə deyil, türkçəyə aid olduğu məlum olur.

Arbuna (İbn X. 94, 267)) Arubon// Erebon – On ev ərləri (tayfa) → Narubon (İbn X. 335) – Erebun; Arbon// Arabon (İbn X. 84, 239) – Erebon – on ev ərləri (tayfa və toponim) → Norbonn//Norbonna (İbn X. 267) – On ev ərləri tayfası.

Eber//İber (Strb. 111. VI, 137) – Türk tayfaları vaxtilə «eb» sözünü Qafqaz mənasında işlətmış və Eber// İber «Qafqaz əri», «Qafqaz adamı» mənasını ifadə etmişdir. Eber//İber ölkə adı bildirdiyi kimi, tayfa adını da anlatmışdır. Strabona görə, İberiyada və Ermənistanda (bu yerlər qədim türk məskənidir – C.I.C.) Niber//Nabar dağ və şəhər adları da olmuşdur (səh.32, 420).

N səsinin artırılması hadisəsini **Ar/yer** tayfa adının (Strb. 602) **Nar** çayı (Strb. 213, 219) toponimində, habelə **Erit** tayfasının **Nerit** dağ, çay adında (Strb. 181) qorunub saxlanmasında görmək olar.

Avlax/Avlox toponimi **Navlox** şəhər adı kimi e.ə. yüzilliklərdə də məşhur olmuşdur (Strb. 291, 417).

Axar-Ağ ərlər. (R. 118, 139). Bu tayfa adının **Axarar/Axarakı** (Strb. 542, 607) variantının **n** artırılmış **Naxarar** (Dr. 362) şəkli qədim erməni dilinə də keçərək çar, tayfa başçısı və s. mənalarda işlənmişdir (Dr. 362).

İkoniya – **İkion**, yəni 20-ci ər tayfası (Strb. 193, 532) «Koniya» kimi Türkiyədə saxlanılmışdır (Strb. 280). İkion tayfasının adına «İksion» (Fessaliyadakı Kirton çayının adı) kimi də rast gəlirik (Strb. 303, 429) Bu sözün **Nikoniya** şəhər adı variantı da olmuşdur.

Üç eb az (Üç azların vətəni) → **Uşabaz** → **Nuşabaz (Anuşabaz)** şəhər adı ilə yanaşı Akarnanda, İsgəndəriyyədə, Kiliyada, Kiçik Ərməndə olmuş İkopol (iki tayfasının yeri) şəhər adı ilə yanaşı, Aktiyada **Nikopol** şəhər adı da olmuşdur (Strb. 280, 295, 426, 631, 521, 734)

Müasir türk dillərində də **n** səsinin söz əvvəlinə artırılması hadisəsinə təsadüf etmək olur: **ene** – ata nənə (türkm), **nə-nə** – ata və ana nənə (Azərb.), **ər** – igid, qoçaq, cəsur; **nər** – igid, erkək, qoçaq; **nər dəvə** – erkək dəvə (buğra). Bu söz fars

dilinə də keçərək made (dişi) – cins bildirən sözün antonimi kimi işlənilir.

Orxon-Yenisey abidələrində (V-VIII əsrlər) «Müqəddəs zirvə» mənasında «**Iduk baş**» anlayışı indi Dağlıq Altaydağı **Iduk** – **Kem** çayının (Müqəddəs Kem çayı) – **Nediqem** kimi deyilişində də saxlanılmışdır (6.376).

Beləliklə, aydın olur ki, «Naxçıvan» sözünün e. ə. minilliklərə aid yazı şəkli və onun transkripsiyasının bərpası bu sözün (**Akçibon**) etimologiyasının başlangıç nöqtəsi sayıyla bilər.

Bir qayda olaraq saitsiz yazılan heroqliflərə həkk edilmiş belə adlar (Akçibon, Yerebon, Asebon, Erkibon və s.) barədə Strabon yazır ki, Herakldan çox əvvəller də qədim adətlərə görə, ölkələrin, vilayətlərin kənarlarında sərhəd direkləri basdırmaq qanun olmuşdur. Bu direklər itib gedəndən sonra vaxtilə onların üstündə yazılmış (tayfa) adlar həmin ərazi üçün coğrafi ünvana çevrilmişdir.

Beləliklə, aydın olur ki, bu günədək mənası açılmayan onlarla yer-yurd adları, o cümlədən Akçibon (§.1, №1), Erçbon (§.1, №2), Erkibon (§.1, №3), Serkibon (§.1, №4), Üçebon (§.1, №5), Binçbon (§.1, №6), Asebon (§.1, №7), Yerebon (§.1, №8) və s. toponimler vaxtilə «Herakl direkləri» üzərində qazılaraq yazılmış, sonrakı yüz və minilliklərdə isə qeyri-türk müəllifləri (yunanlar, italyanlar, çinlilər və s.) tərəfindən yuxarıda göstərilən transkripsiyada, yəni yazılışı kimi köçürülmüş və onların – heroqliflərə saitlərin əlavəsi ilə oxunmasını nəzərə almamışlar ki, bu da **tarixin səhifələrindən** biri kimi bu gün də qapalı qalmaqdadır. Əsl həqiqətdə isə **Akçibon** – Ak üç eb on (Üç on – 30 ¹ərlərin vətəni), **Erkibon** (Er iki eb on – iki on, 20-ci ərlərin ebi – vətəni), **Serkibon** – (Aser ikeb on – İki on, yəni 20-ci asərlərin ebi – vətəni), **Üçebon** – Üç on – yəni 30 – ev ərlər; **Binçbon** (Bin Üçeb on) – Min üç ev on, yəni Min 30 ² ev ərlərin vətəni, **Sebon** – **Sevan (As – ebon)**

¹ Ağlar – akas) okus, oğuzlar, kara aslar iso qıpçaqlardır – C.I.C.

² Özbəkistanda «Min on qışlaq» və Tacikistanda isə «Mingistan» kənd adı vardır. M. Kaşqarı: «Türk uruq-turuqlarının sayını yalnız böyük Allah bilsər» deməklə tayfaların daha çox olduğunu demək istəmişdir.

- On as evlər, Yerebon – Yerevan - On evlərin (ər) yeri və s.¹

Bu birləşmələrdə vətən, yer-yurd, beşik mənası bildirən «eb» sözünün bir qayda olaraq on sayından əvvəl, 2-dən 9-a dək saylardan isə sonra (iki ebon, üç ebon...) gəlməsi qədim türk say sisteminin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Bu sistemə görə saylar 1-dən 10-a qədər adı qaydada (1, 2, 3...), 10-dan yuxarı isə indi olduğu kimi deyil (On bir, on iki...) on sayının yerində «yiqrimi» sayının işlənməsi ilə düzəlmüşdür. Bir yiqrimi – (iyirmiyə doğru bir) – 11, iki yiqrimi – (iyirmiyə doğru iki) – 12 və s.

Yuxarıda göstərilən toponimlərdə və **on** sayından əvvəl «eb» sözünün işlənməsi tayfaların sayında dolaşıqlığı aradan qaldırmaq üçün yeganə imkan olmuşdur. Belə ki, **Ak Üçeb on** birləşməsindən **eb** sözü çıxarıllarsa (**Ak üç on**) və ya on sayından sonra keçirilərsə (**Ak üç on eb**), onda həmin ifadəni «Üç ağların vətəni» («Ona doğru üç») kimi başa düşmək olar. Birdən onadək saylarda isə belə sıralanma olmamışdır. Halbuki «Ak Üç ebon» ifadəsində «Üç on» otuz «akeb» (ağ ev) isə ağ ərləri (akas) anlatmışdır. Deməli, **Akçibon** (Naxçıvan) – «Otuz ağ ərlərin vətəni» deməkdir. Bu nəticələrin doğruluğuna inanmaq üçün başqa bir tutarlı fakt müraciət edək. Erədan əvvəlki miniliklərə aid rəqəmləri ifadə etmək üçün 1 sayı bir (ş. 3, №1), 2 sayı iki (ş. 3, №2), 3 sayı üç (ş. 3, №3) və 4 sayı dörd çıxaq işarəsi (ş. 3, №4), nəhayət 5 sayı bir maili (ş. 3, №5) xətt ilə göstərilmişdir. Bu xəttin ikisinin birləşməsi isə 10 rəqəmini (ş. 3, №6) əmələ gətirmişdir.

Naxçıvan şəhərindəki Möminə xatun türbəsinin (XII əsr) yuxarısında kərpicşəkilli kvadratda rum rəqəmi ilə üç ədəd on

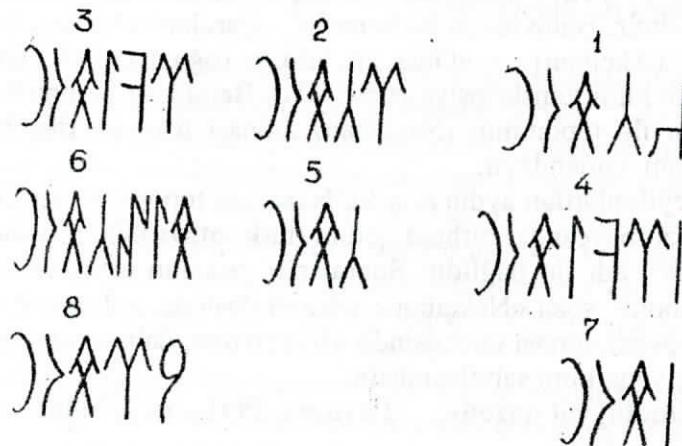
¹ «Herakl dirəkləri» üzərinə qazılaraq yazılmış bu coğrafi ünvanlar heroqlif-işarələrlə icra edilmişdir. Görünür ki, bu, çox qədim dövrlərə aiddir və hər tayfanın (və ya bir neçə tayfanın) öz xüsusi əlifbası da olmuşdur. Straubon yazır ki, İberlərin on medəni tayfası turdetanların da (onlar türkdür – C.C.) yazılı vardır və onlar tekçə nəzəm əsərlərini (poemalar) deyil, hətta qanunnamələrini də şerle yazarlar, özlərinin dediyinə görə bu yazıların 6000 minillik tarixi vardır (III. 6. 137).

işarəsi (ş. 3, №7) vardır. Deməli bu, Üç eb on – «30 ev ərlər» - deməkdir. Bütövlükdə bu heroqlif – işaretləri «As kap ak üç ebon» (Akçibon) - «Otuz ağ ərlərin (oğuzlar) As qabı – vətəni» kimi transkripsiya etmək olar. Beləliklə, heroqliflərin mənası ilə toponimin (Naxçıvan) mənası üst-üstə düşür və bir-birini tamamlayır.

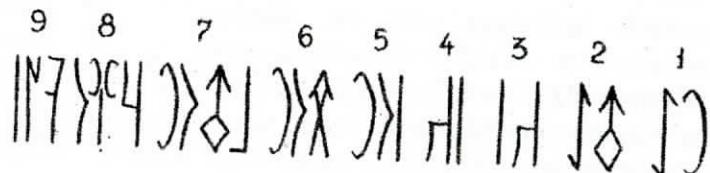
Deyilənlərdən aydın olur ki, Naxçıvan toponimi (Türkiyədə, Azərbaycanda) birbaşa qədim (türk **otuzuncu ağ asaların** (oğuzlar) adı ilə bağlıdır. Sonralar **n** səsinin artırılması ilə «Akçibon»* sözü «Nakçibon» şəklinə düşmüş, nəhayət k – x, b – v əvəzlənməsi nəticəsində «Naxçıvon», daha sonralar isə «Naxçıvan» kimi sabitləşmişdir.

«Ədəbiyyat qəzeti» 2 avqust, 1991 – ci il, №31

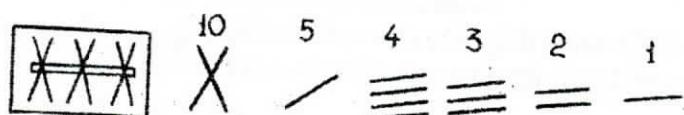
Bu sözün Arçman (Ər üç eb on – 30 ərlərin vətəni) variantı Türkmenistanda bir qəsəbə adıdır.

şəkil 1

şəkil 2

şəkil 3

«NORAŞEN» SÖZÜNÜN ETİMOLOGİYASI

Qafqaz torpağındaki klassik yer-yurd adlarının əksəriyyəti («Qafqaz» sözünün özü də) e.ə. minilliliklərdə formalasmış türkmənşəli toponimlər sırasına daxildir. Mürəkkəb inkişaf yolu keçərək ciddi dəyişikliyə uğradığından belə sözlərin mənşəyini asanlıqla müəyyənləşdirmək olmur və nəticədə onlar «tədqiqata gəlməyən» toponimlərə çevrilirlər.

Qafqaz, Arsak (Qarabağ), Naxçıvan, Noraşen, Vartaşen, Qutqaşen, Ərkivan, Sərkivan, İcevan, Qərçivan, Mincivan, Mehri (Meğri), Sevan, Yerevan (Erebuni), Amasiya, Ağvan, Yerasx (Arazdəyən) və s. toponimlər bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən ya fars-ərəb və ya çarəsizlikdən ermənimənşəli sözlər kimi öyrənilmişdir.

Q.A.Qeybullayev fərqinə varmadan Qarabağdakı bir sıra türkmənşəli qədim etnotoponimlərlə yanaşı, **Daşüşən** (Daş üç on - otuz ərlərin daşı, qayası - C.I.C.), **Sakunans** (Sak - on on - as - Yüz (on on) sak aslar - C.I.C.), **Dzakunans** (Dez - ak - on on - as - Yüz ağ asların qalası - C.I.C.), **Aza** (Az ak - Ağ azlar - C.I.C.), **Ərəfsə** (ər - əf - sak* - Sak ərlərin əfi // evi - vətəni - C.I.C.) kimi nisbətən aydın mənalı sözləri ermənimənşəli hesab etməklə yanaşı, kitabında elmi əsası olmayan faktlar yiğinindən ibarət bir fəsli də «Erməni toponimləri» adlandırılmışdır.¹

Vaxtilə görkəmli tədqiqatçı Ə.Dəmirçizadə də «Qafqaz» sözünün kökünü aydınlaşdırarkən onu guya ermənilərin tələffüzünə uyğunlaşdırılmış **kap** (Türk dillərinə aid vətən, beşik deməkdir - C.I.C.) və fars mənşəli **kuh** (dağ) sözü ilə bağlamışdır.² Qeyd edək ki, heç bir tarixi mənbədə «Qafqaz» mənasında **«Kapkuh»** işlənməmişdir. Nəhayət, **«Kapakas»** (Ağ asların - oğuzların vətəni - C.I.C.) sözündə götürülmüş

* Ahəng qanununa görə «Ərəfsək» olur. M. Kaşqarı yazır ki, isim, sıfət və fellərin sonundan **k** səsi düşür. Deməli, «Ərəfsə» - sak ərlərin əfi // evi - vətəni ifadəsindən yaranmışdır.

¹ Q. A. Qeybullayev. Топономия Азербайджана. Bakı, 1986, səh. 114 – 120.

² Ə.Dəmirçizadə . 50 söz. Bakı, 1968, səh. 34.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Cəfər Cəfərov dünyası: etnik tarixinin qeyrietniki oxunuşu (H.İsmayılov)	3
«Naxçıvan» sözünün etimologiyası	13
«Noraşen» sözünün etimologiyası	25
«Yerevan» sözünün etimologiyası	30
«Gəncə» sözünün etimologiyası	36
«Qafqaz» nə deməkdir	45
Azərbaycan damğaları	48
Ay damğaları və aytəsvirli yazıların açılışı	57
Azərbaycanın damğa və işarələrinin sırları	65
Bəzi damğa və işarələrin etimoloji izahı	77
Qədim türk tayfa əlifbaları	86
1. «Turdetan» əlifbası və «Turdetan» sözünün etimologiyası	91
2. On bir əlifbası	96
3. Osk (ağ as) əlifbası və «Osk» sözünün etimologiyası	99
4. İber əlifbası və İber sözünün etimologiyası	102
«Arsak» sözünün etimologiyası	108
Aslar kimdir	121
Redaksiyaya məktub	142
Runik qrafemlərinin təşəkkül tarixinə dair mühəhizələr	145
Mahmud Kaşqarı və onun «Divani lüğət-it türk» əsəri	157
Orxon-Yenisey abidələri	165

Cəfər İsmayılov oğlu Cəfərov.
Milli-etnik yaddaşın izi ilə,
Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2005.

Nəşriyyatın direktoru:
Elşən Hətəmzadə

Kompüter yiğicısı və korrektoru:
Aytən Cəfərova

Kompüter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
fiz. - riy. e.n. Baxşəli Süleymanov

Kağız formatı: 60/84 32/1
Mətbəə kağızı: N:1
Həcmi: 172 səh.
Tirajı: 500
Qiyməti müqavilə ilə.

Kitab AMEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yiğilmiş və
“Səda” nəşriyyatında hazır diapozitivlərdən
offset üsulu ilə çap olunmuşdur.